ZEMAHŞERÎ'NİN NAHVE AİT "*el-MÜFRED ve'l-MÜELLEF*" ADLI RİSALESİNDE KONU VE YÖNTEM

Dr. Süleyman CESUR

ORCİD: 0000-0001-8780-1545

ÖZET

Nahiv, Arapça dilbilgisinin kurallarını ve yapısını inceleyen bir ilimdir. Nahivde ustalaşmış birçok dilbilimci, farklı metodolojiler kullanarak dilin yapısal özelliklerini açıklamıştır. Bu dilbilimcilerden biri de XII. yüzyılda yaşamış, döneminde Arapça dilbilgisini sistematik bir şekilde ele alarak Arap nahvine büyük katkıları olan ve bu alandaki eserleriyle tanınan Zemahşerî'dir. Bu çalışmada, Zemahşerî'nin el-*Müfred ve'l-Müellef* isimli risalesindeki konu ve yöntemi üzerinde durulmuştur.

Zemahşerî nahiv ilmine ait olan el-*Müfred ve'l-Müellef* adlı risalesini Mekke'de kaleme almıştır. Müellif risaleye ismini, kimin için yazdığını, yöntemini belirterek başlamış ve son olarak dua ile bitirmiştir. Konuları çok ayrıntıya girmeden muhtasar bir şekilde anlatan ve bu kuralları kısa örneklerle pekiştiren Zemahşerî risaleyi Mekke halkı için yazdığını belirterek nahiv kaidelerinin çoğunu Basra ekolüne göre belirlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, Zemahşerî, Müfred, Müellef.

Abstract

Syntax is a science that studies the rules and structure of Arabic grammar. Many linguists who have mastered syntax have explained the structural features of language using different methodologies. In this article, we will focus on the subject and method of Zamakhshari, an important Arab linguist, in his treatise named Müfred ve Müellef. Zamakhshari, who lived in the 12th century, was a well-known scientist who made great contributions to the Arabic syntax by systematically dealing with Arabic grammar and his works.

Syntax is a science that studies the rules and structure of Arabic grammar. Many linguists who have mastered syntax have explained the structural features of language using different methodologies. In this article, we will focus on the subject and method of Zamakhshari, an important Arab linguist, in his treatise named Müfred ve Müellef. Zamakhshari, who lived in the 12th century, was a well-known scientist who made great contributions to the Arabic syntax by systematically dealing with Arabic grammar and his works.

Zamakhshari wrote his treatise called Müfred ve Müellef, which belongs to the science of grammar, in Mecca. The author started the treatise by stating his name, for whom it was

written, and his method, and ended with a prayer. Zamakhshari, who explained the subjects in a concise way without going into too much detail, stated that he wrote the epistle for the people of Mecca, summarized the rules of nahvin and reinforced these rules with short examples. Zamakhshari determined most of the syntax rules according to the Basra school. The treatise is in two parts.

Keywords: Syntax, Zamakhshari, al-Mufred, al-Muellef.

GİRİŞ

İslam'ın yayılmasıyla beraber Arap olmayan milletlerin Araplar ile iletişime geçmesi ve etkileşim sonucu dilde bazı bozulmalar olmuştur. Arapçanın İslam dininin kutsal metinlerini barındıran bir dil olması ve bu bozulmaların kutsal metinlerin doğru anlaşılması konusunda birtakım problemler ortaya çıkabileceğinin fark edilmesiyle Arapçanın kaidelerinin belirlenmesi ihtiyacı doğmuştur. Genel olarak kabul edilen görüşe göre Hz. Ali bu iş ile Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi (ö. 69/688) görevlendirmiştir.[1] Kısa sürede gramer çalışmaları başlamış ve büyük mesafeler almış, Basra ve Kûfe gibi meşhur ilim merkezlerinde dil konusunda farklı görüşlere sahip âlimler tarafından nahiv ekolleri oluşturulmuştur. Basra Ekolü'nde Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Kûfe Ekolü'nde ise el-Kisâî (ö. 189/805), el-Ferrâ (ö. 207/822) gibi âlimler Arap dilini araştırma gayesiyle çöllerde dili bozulmamış kabileler arasına girerek fasih Arapçanın kurallarını oluşturacak dilsel malzemeleri toplamışlardır.[2]

Bağdat'ın yeni hilafet merkezi olmasıyla birlikte Basra ve Kûfe ilim merkezlerinin önemi azalmış buralardaki pek çok ilim adamı Bağdat'a gelerek ilmi faaliyetlerini burada sürdürmüşlerdir. Farklı görüşlere sahip ilim adamları bir süre aralarındaki ilmi çekişmeyi burada sürdürseler de kendilerinden sonraki nesil bu iki ekolün görüşlerini birlikte öğrenme ve değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Böylece Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki çekişme zamanla ortadan kalkmış, sonraki dönemde gelen dil âlimleri iki ekol arasında ayrım yapmaksızın her iki ekolün üstün taraflarını tercih ederek yeni bir ekol oluşturmuşlardır. Bağdat Ekolü olarak isimlendirilen bu ekolün önemli âlimlerinden olan Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Cinnî (ö. 392/1002), Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn Ya'îş (ö. 643/1245) gibi birçok meşhur âlim dil alanındaki çalışmaları en üst düzeye taşımışlardır.[3]

Zemahşerî XII. yüzyılda yaşamış birçok ilim dalında eserleri olan bir âlimdir. İlim öğrenmeye küçük yaşlarda başlamış birçok âlimden dersler almış ve bu uğurda ömrünün sonuna

---

[1] İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/305.
[2] Mahfuz Geylani, Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6/ Sayı 1 (Bahar 2020), 207-210.
[3] Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 223-225.

kadar seyahatlerde bulunmuştur. Zemahşerî tefsir, hadis, fıkıh gibi alanların yanında Arap Dili alanında da eserler vermiştir. Nahiv alanında yazdığı *el-Mufassal* isimli eseri Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından sonra alanında ikinci ana kaynak olarak kabul edilmiştir.[4] Zemahşerî'nin nahve dair başka çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlardan biri de çalışmamıza konu olan *el-Müfred ve'l-Müellef* isimli risalesidir. Bu risale *el-Mufaṣṣal*'dan önce ve Zemahşerî'nin Mekke'de bulunduğu bir sırada kaleme alınmıştır.

el-Müfred ve'l-Müellef iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda müfred yapıdaki kelimeler, ikinci kısımda ise müfred kelimelerden oluşturulan mürekkep yapıları anlatmıştır. Müfred yapıdaki kelimeler isim, fiil, harf şeklinde incelenmiştir. Mürekkep yapıları ise dokuz bölümde ele alınmıştır. Bunlar: fiilden mürekkep, isimden mürekkep, harf ve isimden mürekkep, harf ve fiilden mürekkep, iki harften mürekkep, müfred ve mürekkepten oluşan yapı, iki mürekkep kelimeden oluşan yapı, bir müfred iki mürekkepten oluşan yapı, bir mürekkep ve iki mürekkepten oluşan yapı şeklinde incelemiştir.

Bu risale üzerine Abdulhalim el-Marsafi, Behice el-Hasenî ve Suudi Arabistan İmam Muhammed b. Suud Üniversitesinde Ali b. Musa b. Muhammed Şebîr tarafından çalışmalar yapılmıştır.[5]

1. HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

Asıl adı Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Ḫârizmî ez-Zemaḫşerî olup 27 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârizm bölgesinde Türkmenistan'ın Taşavuz ili Köroğlu ilçesindeki Zemahşer'de doğmuştur.[6] Mekke'ye yerleşip uzun bir süre Kabe'ye mücavir yaşadığından "Cârullah", yazmış olduğu eserleriyle mensup olduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için "Fahr-i Hârizm" lakaplarıyla anılmıştır. Doğduğu bölgede Farslıların da bulunması nedeniyle Zemahşerî'yi Fars kökenli kabul edenler varsa da o çağda Harizm'deki nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler'in oluşturması nedeniyle Türk asıllı olduğu kabul edilmiştir.[7] Zemahşerî'nin bir ayağının takma olması nedeniyle uzun elbise giydiği belirtilmiştir. Kaynaklarda bir ayağının kesilmesiyle ilgili farklı rivayetler bulunsa da kendisi seyahatlerinin birisinde bindiği hayvandan düşmesi ve ayağının kırılması sonucunda

---

[4] Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235-238.

[5] Ali b. Musa b. Mukammed Şebîr, *Kitâbu'l-Müfred ve'l-Müellef li ebi'l-Kâsım ez-Zemaḫşerî,* (Suudî Arabistan: Câmiʿatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 2018), 193; Behîce Hasenî, "Risâletâni li'z-Zemaḫşerî", *Mecelletü'l-Mecmeʿi'l-ʿİlmi'l-ʿİrâḳî*, Cilt 15, 1967, 87-121.

[6] Cemalüddin Ebi'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Ḳıftî, *İnbâhu'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nuḥât*, thk. Muhammed Ebü'l-Faḍl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-ʿArabî, 1986), 3/266, 271; Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Ḫallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Ṣâdr, 1977), 5/171; Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235.

[7] el-Ḳıftî, *İnbâhu'r-ruvât,* 3/268, 269; Öztürk, Metoğlu, "Zemahşerî", 44/235.

kesildiğini, bunun ise annesinin kendisine beddua etmesi nedeniyle olduğunu belirtmiştir.[8] Zemahşerî ilk bilgilerini imam olan babasından almış okuma yazma öğrenip hafız olduktan sonra geçim sıkıntısı çeken ailesi tarafından önce terzilik mesleğine verilmiş, daha sonra ilme olan düşkünlüğü nedeniyle Hârizm'de medreseye gönderilmiştir. Gençlik döneminden itibaren çeşitli ilim merkezlerine yolculuklar yapmış buralarda birçok âlimden ders almıştır. Zemahşerî'nin ilmî şahsiyetinin oluşmasında en büyük pay, devrin en büyük âlimlerinden kabul edilen mutezilî âlim Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfehânî'ye (ö. 507/1113) aittir. Zemahşerî bu âlimden dil ve belagat dersleri almış, mutezile mezhebinin fikirlerini öğrenmiş ve zamanla bu mezhebin yılmaz savunucusu olmuştur. Aynı zamanda hocası sayesinde bazı devlet adamlarıyla tanışmıştır.[9]

Zemahşerî daha sonra Buhara'ya gitmiş, burada çeşitli hocalardan fıkıh, hadis, kelam, tefsir, mantık, felsefe, Arapça dersleri almış ve Horasan ve Hârizm gibi bölgelerde birçok ders halkasına katılarak kendisini yetiştirmiştir. Horasanda aralarında Muciru'd-Devle Ebu'l-Feth Ali b. Hüseyn el-Ardastânî'nin bulunduğu çeşitli devlet adamlarıyla tanışmıştır. Muciru'd-Devle'ye şiirler atfetmiş ve yazdığı *Şerḥu ebyâti's-Sîbeveyh* ile *el-Ünmûzec* isimli eserlerini takdim etmiştir. Horasan'dan İsfehan'a geçmiş burada Sultan Melikşah'ın oğlu Muhammed'le buluşmuş ve yazdığı bir kasidede onu övmüştür.[10]

Zemahşerî defalarca Bağdat'a seyahatlerde bulunmuş, burada Ali b. Muzaffer en-Nisâbûrî (ö. 494/1101) ve Ebû Nasr el-İsfehânî (ö. ?)'den edebî ilimler, Ebu'l-Hattâb Nasr b. Ahmed İbnu'l-Batir (ö. 494/1101), Ebû Sa'd eş-Şekkânî (ö. 506/1112) ve Şeyhulislam Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî (ö. ?)'den hadis; Hanefi fakihlerinden Kâdı'l-Kudât Ebû Abdillah Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî'den (ö. 498/1104) fıkıh ve hadis öğrenmiş, Mekke'de Ebû Bekir Abdullah b. Talha el-Yaʿbürî'den (ö. 515/1121) Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okumuş, İbn Şecerî'den (ö. 543/1148) nahiv ve belagat dersleri almıştır.[11]

Zemahşerî 1118 yılında yakalandığı hastalıktan iyileştikten sonra Mekke'ye seyahat etmiştir. Burada Mekke emiri Ebu'l-Hasan Ali b. Ali b. Hamza b. Vahhas (ö. 550/1155) kendisini çok iyi karşılamış aralarındaki ilmî ve şahsi dostluk karşılıklı söylenen şiirlerle kuvvetlenmiştir. Zemahşerî bu sırada Arap yarımadasını dolaşarak çeşitli kabilelerin dili, edebiyatı, örf ve adetleri hakkında geniş bilgiler edinmiştir. Böylece Arap dilinin bütün inceliklerini kavramış, binlerce kelime ve şevâhid türünden şiir, beyt ve kaside ezberlemiştir.

---

[8] el-Ḳıftî, *İnbâhu'r-ruvât,* 3/268.
[9] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235.
[10] Harun Özel, *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 12.
[11] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235.

Bu sayede Kur'an ve Hadislerde geçen bir kelimenin farklı manalarını izah etmiş, bu hususta şevâhid getirmiştir. Arap olmamasına rağmen zamanında Arapçayı ondan daha iyi bilen bir kimsenin olmadığı söylenmiştir. Onun zaman zaman Arap dilinde yapılan yanlışları gördüğünde Mekke'de Ebû Kubeys dağına çıkarak herkese meydan okuduğu belirtilmiştir.[12]

Mekke'de iki sene kalan Zemahşerî Hârizm'e geri dönmüş, on yıl kadar kaldıktan sonra tekrar Mekke'ye gitmek için yola çıkmış uğradığı Bağdat'ta birkaç sene kalmıştır. Mekke'ye gelen Zemahşerî buradaki idareciler tarafından iyi karşılanmıştır. Bazı mutezili âlimlerin isteği ve İbn Vehhâs'ın tavsiyesi üzerine *el-Keşşâf* tefsirini ve *Dîvânu'l-Edeb* isimli divanını yazmıştır. Bu gelişinde Mekke'de üç yıl kalmış ve eserlerinin çoğunu burada Zemzem Kuyusu'nun yanında yazmıştır. Üç yılın sonunda Hârizm'e dönmek üzere yola çıkmış, 1138 yılında Bağdat'a uğramış, dersler vermiştir. Burada bulunan Ebû Mansur el-Cevâlikî (ö. 540/1145) gibi âlimlerin derslerine devam ederek 66 yaşında olmasına rağmen icazet almıştır. Daha sonra Hârizm'e geçmiş, Ceyhun ırmağı kenarında bulunan Ürgenç'e yerleşmiştir. 13 Haziran 539/1144 yılında arefe gecesi vefat etmiştir.[13]

Zemahşerî çok iyi tahsil görmüş, ilim uğrunda birçok meşakkate katlanmıştır. Bir şiirinde yaptığı tahsil ve yazdığı eserleriyle iftihar ederek şöyle demiştir;

تَرَانِي فِي عِلْمِ الْمَنْزِلِ فَارِسًا وَمَا أَنَا فِي عِلْمِ الْأَحَادِيثِ رَاسِفًا

فَلِلسُّنَّةِ الْبَيْضَاءِ فِي مَنَاجِحَ وَيَبْغِي كِتَابُ اللَّهِ مِنِّي الْمَعَارِفَا

وَمَا أَنَا مِنْ عِلْمِ الدِّيَانَاتِ عَاطِلٌ فَأَحْسَنُ حَلَى لَمْ يَزَلْ لِي شَانِفَا

وَمَا لِلُغَاتِ الْعَرَبِ مِثْلِي مُقَوِّمٌ أَبَى كَلُّ نَدْبٍ مُتْقِنٍ أَنْ يُخَالِفَا

وَبِي يَسْتَعِيذُ النَّحْوُ مِنْ أَنْ يَسُوسَهُ نَهَى لَمْ يَجِدْهَا الذَّائِقُونَ حَصَائِفَا

وَعِلْمَا الْمَعَانِي وَالْبَيَانِ كِلَاهُمَا أَزِفُّ إِلَى الخِطَابِ مِنْهُ وَصَائِفَا

وَعِلْمُ الْقَوَافِي وَالْأَعَارِيضِ شَاهِدٌ بِفَسْخَةِ خَطْوِي فِيهِ إِذْ كُنْتُ زَاحِفَا

أَقَرَّتْ بِي الآدَابُ أَصْلًا لَهَا وَمِنْ رَأْيِي مَشْرَفِيَاتِ جَحَدْنَ الْمَشَارِفَا

وَدِيوَانُ مَنْظُومِي يُرِيكَ بَدَائِعًا وَدِيوَانُ مَنْثُورِي يُرِيكَ طَرَائِفَا

"Benim Kur'ân ilminde âlim olduğumu görürsün. Ben hadis ilimlerinde de âciz bir kimse değilim.

[12] Özel, *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri,* 13.
[13] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235; Özel, *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri,* 14.

Sünneti beyzânın (bir ilim olarak) benim elimde kaydettiği başarılar vardır. Allah'ın kitabı da benden tefsirler beklemektedir.

Ben dînî ilimlerde de âtıl bir kimse değilim. Bakılırsa en güzel işlemlerin daima bize ait olduğu görülür.

Arap dilini benim kadar işleyip kıvamına getiren yoktur. Bu sahada üstünlüğe koşan her bir derin âlim, bana muhalefet etmekten kaçınmıştır.

Nahiv ilmi benimle, zevk sahibi âlimlerin beğenmediği kimselerin yaptıklarına karşılık, muhkem kaideler kazanmıştır.

Me'ânî ve beyân ilimlerinden muhataplara taze meyveler hediye ediyorum.

Kâfiye ve aruz ilmindeki çalışmalarım, o sahadaki geniş adımlarıma şahittir.

Edebiyat benim çalışmalarım sayesinde sağlam bir temele sahip olmuştur, artık meşrefî kılıçlarını gören meşârifi inkâr eder.

Benim manzum divanım sana nice üstün şiirler gösterir. Mensur divanım ise latif makaleler sunar."[14]

2. ZEMAHŞERİ'NİN DİL İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI

Zemahşerî'nin ilme yönelmesinde İslam'ın hudut kalelerinden birisi ve devamlı İslam düşmanlarıyla cihat eden bir bölge olan Hârizm'de yetişmesinin etkisi vardır. İslam'ı muhaliflere karşı savunma isteği ve kültür düzeyleri yüksek devlet adamlarının ilim adamlarına sahip çıkıp onları himaye etmeleri de etkilemiş olmalıdır. Zemahşerî farklı ilim dallarında birçok eser yazmıştır. Eserlerini yazarken farklı kaynaklardan bilgi topladığı gibi işlediği konularda orijinal fikirleri, kendine ait ifade tarzı ve düşünceleri vardır. Çalışmalarında daha çok akıl ve mantık yolunu tutan, hür düşünceli bir araştırmacı olmuştur. Ele aldığı konular kendisinden önce ele alınan konular olmakla beraber yalnızca önceki fikirlerin nakil, tertip ve tanziminden ibaret değildir. Ele aldığı konulara kendi düşünce, inşa tarzı, üslup ve ifadeleriyle bir şeyler katmıştır. Döneminde edebiyatın ileri geleni, büyük bir Arap nesebçisi, Arap olmayanlar arasında Arapça'yı en iyi bilen kimse olarak tanınmıştır.[15]

Geniş ilim ve kuvvetli zekaya sahip olan Zemahşerî nahiv ekollerinden birisine mutaassıp derecede bağlı olmamakla beraber Bağdat ekolünü temsil eden alimler arasında sayılmıştır.[16] Çoğu nahiv konusunda Basra ekolüne uymuş, bazen Kufe ekolü görüşünü, Ebû Ali el-Fârisi'nin (ö. 377/987), İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) görüşünü tercih etmiştir. Bazen de

---

[14] Ali Abdullah ʿAbd Amr, *Taḥḳîḳu Dîvânı'z-Zemaḫşerî ve dirâseti li şiʿrih* (Mekke: Câmiʿatü Ümmi'l-Kurâ, 1979), 77; Özel, *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri,* 14, 15.

[15] Ali Özek, *Zemahşeir ve Arap Lugatçılığındaki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 53, 54.

[16] Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-Naḥviyye,* 7. Basım (Kahire: Dâru'l-Meʿârif, 1968), 284; Geylani, Arap Dil, 222-225.

kendine özgü görüşlerini belirtmiştir. Zemahşerî Sîbeveyhi'den çok etkilenmesine rağmen bazı konularda ona muhalefet ederek başkasının görüşüyle amel etmiştir. Merfulukta failin esas olup mübtedanın onun üzerine haml edildiğini kabul ederek el-Halil'in (ö. 175/791) görüşünü, ikinci taaccüb fiilinin emir siygasında olduğu konusunda ise Zeccâc'ın (ö. 311/923) görüşünü alarak Sîbeveyhi'ye muhalefet etmiştir.[17]

Birçok alanda eser veren Zemahşerî'nin Arap dili alanındaki eserleri şunlardır:

1. *el-Mufaṣṣal-fî Ṣanʿati'l-İʿrâb*: Nahve dair olup *el-Keşşâf* tefsirinden sonra yazmıştır. Nahiv ilminin tüm kaidelerini topladığı bu eseri en önemli ve en meşhur çalışması olarak kabul edilir. Üzerinde birçok şerh yapılmıştır.[18]
2. *el-Ünmûzec fi'n-Naḥv: el-Mufaṣṣal*'dan önce yazmıştır. Özet niteliğinde olup üzerinde çeşitli şerhler yapılmıştır.[19]
3. *Mes'ele (Risâle) fî Kelimâti'ş-Şehâde:* Kelime-i tevhid'in nahiv bakımından tahliline dair bir risaledir.[20]
4. *el-Muḥâcât bi'l-mesâili'n-naḥviyye:* Arap dilinin inceliklerini soru cevap şeklinde anlatan bir risaledir.[21]
5. *Şerḥu ebyâti Kitâbi Sîbeveyhi*: Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserindeki şevahidin şerhi olup *el-Müsteḳṣâ*'dan önce yazmıştır.[22]
6. *Muḳaddimetü'l-edeb*: Hârizmşahlar Hükümdarı Atsız b. Muhammed'in Arapça öğrenmek istemesi üzerine yazdığı sözlüktür. Arapça her kelimenin altına Farsçasını yazmıştır. Eseri; isim, fiil, harf, isimlerin tasarrufu, fiillerin tasarrufu bölümlerine ayırmış, nahvi kurallarını anlatmıştır.[23]
7. *Esâsü'l-belâġa*: Arapça kelimelerin hakiki ve mecazi anlamlarını anlattığı sözlük olup şiirler ile şevahidlendirmiştir. Zebîdî (ö. 1205/1791) bunu esas alarak *Tâcü'l-ʿArûs'u* yazmıştır.[24]

---

[17] Ebu'Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufaṣṣal fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye*, thk. Faḫr Sâlih Kabâve (Amman: Dâru ʿAmmân li'n-Neşr ve't-Tevziʿ, 2004), 10. Tahkik edenin önsözü.

[18] İbn Ḫallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân,* 5/169; Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237.

[19] Kemal Cebrî ʿAbherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṯâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî* (Ammân: Dâru'l-Cinân, 2014), 87; Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237.

[20] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237.

[21] İbn Ḫallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân,* 5/168; Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237.

[22] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237; Cebrî ʿAbherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṯâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 97.

[23] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237; Cebrî ʿAbherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṯâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 110.

[24] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237; Cebrî ʿAbherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṯâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 83.

8. *Kitâbü'l-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*: Coğrafya ve tarih sözlüğü niteliğindedir. Eserde yer isimlerinin türlerini anlatırken bazen şiirlerden örnekler vermiştir.[25]
9. *Divânü'ş-şiʿr:* Zemahşerî'nin 5000 den fazla şiirini içeren eseridir. Bu eseri kendisi *Dîvânu'l-menžûm* olarak isimlendirmiştir.
10. *Aʿcebü'l-ʿaceb fî şerhi Lâmiyyeti'l-ʿArab:* Câhiliyye şairlerinden Şenfer'a'ya ait olan *Lâmiyyetü'l-ʿArab* kasidesinin şerhidir.[26]
11. *el-Müsteḳṣâ fi'l-emṯâl:* 3461 Arap meselini içeren sözlük olup hicri 499 (Miladi 1105-1106) senesinde yazmıştır.[27]
12. *Nevâbiġu'l-kelim:* Kısa hikmet ve nasihat tarzındaki edebi vecizelerden ibarettir. Üzerine birçok şerh yapılmıştır.[28]
13. *ed-Dürrü'-dâ'ir el-münteḫâb fî kinâyâti ve'stiʿârâti ve teşbîhâti'l-ʿArab:* Edebî sanatlarla ilgilidir.[29]
14. *el-Ḳusṭâsü'l-müstaḳim fi'l-ʿarûż:* Eser aruz ile ilgilidir. 1970 yılında Necef'te 1989 yılında Beyrut'ta basılmıştır.[30]
15. *Ḳaṣîde fî sü'âli'l-Ġazzâlî: Mesâilü'l-Ġazzâlî* olarak ta anılan eser كَيْفَ يَجْلِسُ اللَّهُ عَلَى الْعَرْشِ sorusuna cevap niteliğindedir.[31]
16. *el-Emâlî fi'n-Nahv*
17. *Ṣamîmü'l-ʿArabiyye*
18. *Muʿcemü ʿArabî Fârisî*
19. *Cevâhiru'l-Belâġa*
20. *Kitâbu'l-Esmâ fi'l-Luġa*
21. *Eṭvâku'ẕ-Ẕeheb:* Mekke'de bulunduğu sırada *Keşşâf*'tan önce yazmıştır.[32]
22. *el-Maḳâmât*
23. *Rebîʿu'l-Ebrâr*
24. *Nüzhetü'l-Müste'nis ve Nüzhetü'l-Muḳtebis*

---

[25] Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṣâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 90.
[26] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237.
[27] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237; Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṣâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 107.
[28] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237; Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṣâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 114, 115.
[29] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237; Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṣâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 91; Özel, *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri,* 38.
[30] Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṣâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 102, 103.
[31] Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/237; Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṣâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 103.
[32] Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṣâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 85.

25. *el-Ḳaṣîdetü'l-beʿûżiyye*
26. *el-Keşfü fî Ḳırââti'l-ʿAşr*
27. *Dîvânu Ḫuṭab*
28. *Dîvânu Resâil*
29. *Dîvânu't-Temṯîl*
30. *Ḍâlletü'n-Nâṣid*
31. *Neṣâiḥu'l-Mülûk*
32. *Risâletü'l-Esrâr*
33. *Risâletü'l-Mübkiyye*
34. *Tesliyetü'ḍ-Ḍarîr*
35. *Şerḥu Ebyâti'l-Keşşâf*
36. *Zübdetü'l-Emṯâl*
37. *er-Risâletü'n-Nâṣıḥa*
38. *Nüketü'l-İʿrâb fî Ġarîbi'l-İʿrâb*
39. *ed-Dürer fî Şerḥi'l-Îcâz*
40. *el-Müfred ve'l-Müellef fi'n-Naḥv*[33]

3. ZEMAHŞERÎ'NİN *EL-MÜFRED VE'L-MÜELLEF* ADLI ESERİ

Zemahşerî *el-Müfred ve'l-Müellef* adlı eseri Mekke'ye ilk defa gittiğinde yazmıştır. Eseri kendisini seven Mekke ehli için yazdığını, benzerinin olmadığını, anlamakta zeki insanların bile zorlandığı güç ve garip kuralları anlatmaya niyetlendiğini belirtmiştir. Bu risale Zemahşerî'nin diğer eserleri kadar meşhur olmamıştır. Eserin Türkiye, Mısır ve İran vb. yerlerde bulunan yazma eser kütüphanelerinde farklı nüshaları bulunmaktadır. En eski nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Köprülü 1/1393 numaralı mecmua içinde bulunanıdır. Bu nüsha on varak olup 17 satır ve nesih hattıyla hicri 635 tarihinde Bağdat'ta yazılmıştır. Bazı kaynaklarda *el-Müfred ve'l-Mürekkeb fi'n-Nahv* adı ile başka bir nahiv kitabı Zemahşerî'ye nispet edilse de aynı kitabın isminin farklı yazılmasından kaynaklandığı belirtilmiştir.[34]

Bu eser Zemahşerî'nin daha önce yazdığı *el-Ünmûzec fi'n-Naḥv* adlı eserinin özeti şeklindedir. Zemahşerî eserde dilsel terkipleri nahvin ışığı altında incelemiş, nahiv kaidelerini iki bölüm halinde özet olarak anlatmıştır. Eser Sadru'l-Efâdıl el-Kasım b. el-Hüseyin el-

[33] el-Ḳıftî, *İnbâhu'r-ruvât,* 3/266; Yâḳût el-Ḥamevî, *Muʿcemü'l-Üdebâ*, thk, İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1993), 6/2691; Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṯâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 84-113; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, 59-64; Özel, *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri,* 33-38.
[34] Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṯâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 109.

Harezmî (ö. 616/1219) tarafından şerh edilmiştir. Fakat bu şerh günümüze ulaşmamıştır.[35] Zemahşerî'nin *el-Mufassal* adlı eserine yapılan bazı şerhlerde bu esere işaretler vardır.[36] İbn Hâcib (ö. 646/1249) bu risalenin bazı yerlerini *el-Emâli'n-nahviyye* adlı eserinde şerh etmiştir.[37] Ayrıca Fahruddin el-Çârperdî (ö. 746/1346) tarafından *el-Ünmûzec*'e şerh niteliğinde yazılan *el-Muġnî fî ʿilmi'n-naḥv* adlı eserinde bazı cümlelerin risaledeki cümlelerle aynı olması dikkat çekicidir. Günümüzde risale üzerine Abdulhalim el-Marsafi, Behice el-Hasenî ve Ali b. Musa b. Muhammed Şebîr tarafından çalışmalar yapılmıştır.[38]

4. ARAPÇADA MÜFRED VE MÜREKKEB

Arap dilini inceleyen alimler kelimeyi ilk önce müfred manaya delalet etmeleri bakımından isim, fiil, harf şeklinde müfred olarak ele almışlar sonra bu kelimelerden meydana gelen yapıları incelemişlerdir. Kelimelerin meydana getirdiği yapıları mürekkeb yapılar olarak adlandırmışlardır.

İki veya daha fazla kelimenin bir faide için bir araya getirilerek oluşturulan ve tam bir mana ifade eden yapılara mürekkeb veya müellef denilmiştir. Bu faidenin tam (اَلنَّجَاةُ فِي الصِّدْقِ gibi) veya nakıs (نُورُ الشَّمْسِ، اَلْإِنْسَانِيَّةُ الْفَاضِلَةُ gibi) olması farketmez.[39] Mürekkebin manasını anlamak için tek başına anlamları olan cüzlerin manalarını bir araya getirmek gerekir. Bu lafızlar terkipte bir araya geldiklerinde müstakil, faydalı bir anlam meydana gelir.[40]

Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) mürekkebi "lafzının cüzü ile, manasının cüzü üzerine delalet kastedilen şeydir" şeklinde tarif ederek; isnâdî (قَامَ زَيْدٌ), mürekkeb-i izâfî (غُلَامُ زَيْدٍ), mürekkeb-i taʿdâdî (خَمْسَةَ عَشَرَ), mürekkeb-i mezcî (بَعْلَبَكَّ), mürekkeb-i savtî (سِيبَوَيْهِ) şeklinde beş kısma ayırmıştır.[41] Mustafa el-Galâyînî mürekkebi altı bölüm halinde şu şekilde açıklamıştır:

---

[35] Selâhuddîn Halîl b. Aybeg, *Kitâbu'l-Vâfî bi'l-Vefeyât, thk*. Ahmed Arnavut, Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Türâs̱i'l-ʿ Arabî, 2000), 24/90; Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tuḥfetü'l-Edîb*, thk. Hasan el-Milḫ, Sehâ Neʿce (Ammân; Kitâbü'l-Âlemî, 2008), 1/83.

[36] et-Tebrîzî, el-Batalyevsî, el-Hârizmî, thk. Mustafa es-Sakâ, Abdurrahim Mahmud, Abdusselam Harun, İbrahim el-Ebyârî, *Şurûḥu Sıḳṭı'z-Zened*, 3.basım (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1986), 5/1908, 2020.

[37] Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân ibn Hâcib, *Kitâbu Emâlî İbnü'l-Ḥâcib*, thk. Fahr Sâlih Süleyman Kadâre, (Ammân: Dâru'l-Ciyl, 1979), 826.

[38] Cebrî ʿ Abherî, *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṣâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*, 108; Muhammed Şebîr, *Kitâbu'l-Müfred ve'l-Müellef li ebi'l-Kâsım ez-Zemaḫşerî,* 193.

[39] Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb,* tkh. Abdusselam Muhammed Harun, 3. Basım, (Kahire: Mektebetü'l-Ḫâncî, 1988), 1/23; Ebû Ali el-Fârisî, *el-Îḍâḥu'l-ʿAḍûḍî,* thk. Hasan Şâzelî, (Riyad: Câmiʿatü'r-Riyâḍ, 1969), 9; Mustafa el-Galâyînî, *Câmiʿu'd-durûsi'l-ʿArabiyye*, 30. Basım (Beyrut: Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-ʿ Aṣriyye, 1994), 1/12.

[40] Abbas Hasan, *en-Naḥvu'l-Vâfî*, 15. Basım (Kahire: Dâru'l-Meʿ ârif, ts.), 1/74.

[41] Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *Kitâbu't-taʿrîfât,* (Beyrut: Dâru'l-Maʿ rife, 2007), 191.

1- Mürekkebü'l-İsnâdî: bir şey üzerine bir şey ile hükmetmek. زُهَيْرٌ مُجْتَهِدٌ, يُفْلِحُ الْمُجْتَهِدُ gibi. Burada cümlenin parçaları müsned ve müsnedü ileyh olarak ayrılır. Bu cümle fiil cümlesi veya isim cümlesi olabilir. İki cümle çeşidinden birisi olması itibariyle; fiil, fail, naibü'l-fâil, mübteda, haberden meydana gelebilir.

2- Mürekkebü'l-izâfî: Muzaf ve muzafu ileyh'den oluşan terkiplerdir خَاتَمُ فِضَّةٍ gibi.

3- Mürekkebü'l-beyânî: iki kelimenin ikincisinin birincisinin anlamını açıklayan yapılar olup üç kısımdır;

   a- Mürekkeb-i vasfî: sıfat ve mevsuftan oluşan yapıdır فَازَ التِّلْمِيذُ الْمُجْتَهِدُ gibi.

   b- Mürekkeb-i te'kîdî: Müekkid ve müekkedden oluşan yapıdır جَاءَ الْقَوْمُ كُلُّهُمْ gibi.

   c- Mürekkeb-i bedelî. Bedel ve mübeddel minh'den oluşan yapıdır جَاءَ خَلِيلٌ أَخُوكَ gibi.

4- Mürekkebü'l-ʿatfî: Maʿtuf ve maʿtûfu ʿaleyh'den oluşan ve aralarında atıf harfi olan yapılardır يَنَالُ التِّلْمِيذُ وَالتِّلْمِيذَةُ الْحَمْدَ وَالثَّنَاءَ gibi.

5- Mürekkebü'l- mezcî: İki kelimenin tek kelime yapılmasıdır. İki isim veya isim ve savt şeklinde yapılır بَعْلَبَكَّ ve سِيبَوَيْهِ gibi.

6- Mürekkebü'l-ʿadedî: Aralarında atıf takdir edilen iki sayıdan oluşan yapılardır أَحَدَ عَشَرَ gibi.[42]

5. EL-MÜFRED VE'L-MÜELLEF ADLI ESERİN KONUSU VE İÇERİĞİ

Zemahşerî daha önce yazmış olduğu *el-Ünmûzec* adlı eserinin özeti mahiyetinde olan bu risalede ilk önce müfred kelimeleri ve bu kelimelerden meydana gelen yapıları ele alarak irabları üzerinde durmuş ardından mürekkeb yapıları incelemiştir. Müfred kelimeleri önce isim, fiil, harf şeklinde ayırmış sonra bunların kısımlarını anlatmıştır.

1. Müfred

Zemahşerî, müfred kelimeleri önce isim, fiil, harf şeklinde ayırmış daha sonra bunların kısımlarını anlatmıştır.

Zemahşerî, İsmi; cins, alem, zata (mevsuf), hale (sıfat), ayn ve manaya delalet eden isim şeklinde ayırarak örnekler vermiştir. Sonra ismin hallerine geçmiş ilk olarak irabını anlatmıştır.

[42] el-Galâyînî, *Câmiʿu'd-durûsi'l-ʿArabiyye*, 1/14-17.

İrabı, ismin sonunu teleffuz edilen hareke, mukadder hareke veya harfler ile farklı olması şeklinde tarif etmiştir.

Teleffuz olunan harekeleri; sonu sâlim bir harf veya onun yerine geçerli olan harf ile mütemekkin olması şeklinde tarif etmiştir. Sâlim'i ise; kendisinde mâ kabli harekeli elif veya yâ olmayan isim şeklinde tarif etmiştir.

Mukadder harekeyi; son harfinin üzerine hareke yazılamayan isim olduğunu, harflerin ise mütekellim yâ'sının dışındakilere muzaf olan altı isim olduğunu, bunların müfred olduklarında hareke ile irab aldıklarını, ذُو مَالٍ kelimesinin her zaman izafet halinde bulunduğunu belirtmiştir. Sonu sahih harf ile biten isimlerin tesniye ve cemilerinin nasıl geldiğini örneklerle belirtmiştir. Burada كِلَا kelimesinin irabına yer vermiştir.

Zemahşerî murab'a mütemekkin denildiğini[43] munsarıf ve gayr-ı munsarıf olarak ikiye ayrıldığını söyleyerek sebeplerini belirtmiş başka açıklama yapmamıştır. İrab alametlerinin ref, nasb, cer ve bunların neler olduğunu belirterek mebniliğin ismin hallerinden olup sonunun veya harekesinin sukunudur demiştir.

Yine ismin hallerini tesniyelik, cemilik olarak belirterek ceminin kısımlarını ve zamirleri anlatmıştır. Zemahşerî zamirleri diğer eserlerindeki usulünün aksine burada gaib, muhatab ve mütekellim olarak sıralamıştır.[44] Konuyu marife-nekre, müzekker-müennes ve müennesin kısımlarıyla bitirerek fiil konusuna geçmiştir.

Fiili; mazi, muzari, emir şeklinde kısımlara ayırmış, tam ve nakıs şeklinde olduğunu belirterek mukarebe, medh, zem ve teaccüb fiillerini ve kurallarını anlatmıştır. Fiillerin hallerinde muzarinin manevî âmil ile merfu olduğunu, ismin yerinde bulunmasının sahih olduğunu söyleyerek Basralıların görüşünü tercih etmiştir. Muzarinin hangi durumlarda ve hangi edatlarla mansub ve meczum olduğunu ayetlerden örneklerle belirtmiştir. Fiillerden mazi ve emrin mebni olduğunu söylemiş, mebniliğin fiilin hallerinden olduğunu mazinin fetha üzere mebni, emrin de sükûn üzere mebni olduğunu belirterek fiilin mefulü bihi olduğunda meçhul olamayacağını, fiilin harfi cerle mefulünü alabileceğini söylemiştir.

Harfleri; âmil olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayıran Zemahşerî âmil olanlara harfi cerleri, mübteda ve haberde refden önce nasb edenler ve nasbdan önce ref eden iki âmil diyerek hurufu müşebbeh bi'l-fiil ve لَيْسَ manasındaki مَا ve لا yı anlatmıştır. Âmil olmayanlar bölümünde

[43] Zemahşerî bu konuda İbn Serrac'ın fikrini kabul etmiştir. Bkz. Ebubekr Muhammed b. Sehl b. Serrâc, *el-Uṣûl fi'n-naḥv*, thk. Abdulhüseyn el-Fetlî, 3.Basım (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1/50.
[44] ez-Zemahşerî, *el-Mufaṣṣal*, 128.

ise atıf harfleri, istifham harfleri, istikbal harfleri, ibtida ve marife lamları, şart edatı لَوْ ve اَمَّا harfini anlatarak müfred bölümünü bitirmiştir.

2. Müellef/Mürekkeb

Zemahşerî mürekkeb yapıları incelediği müellef bölümünü dokuz kısma ayırmıştır. Risaledeki anlatım üslubuyla konuyu şu şekilde anlatmıştır:

2.1. İki İsimden Müellef Olanlar

Zemahşerî bunları on bölüme ayırmıştır:

İlk bölümde mübteda ve haberi anlatmıştır. Buradaki mübteda ve haber tarifi Sibeveyhi'nin tarifinin aynısıdır.[45] Diğer bölümleri ise şu şekildedir; muzaf-muzaf ileyh, sıfat-mevsuf, bedel-mübeddel minh, tekit-müekked, matuf-u aleyh-matuf, hal-zi'l-hal, mümeyyiz-miktar, müstesna minh-müstesna, failleri veya mefulleri ile beraber sıfat-ı müşebbehe ve masdar.

2.2. İsim ve Fiilden Müellef Olanlar

Burada fail ile beraber fiil, meful ile beraber fiil, hal, temyiz ve müstesna ile beraber fiili anlatmıştır.

2.3. Harf ve İsimden Müellef Olanları

Üçüncü kısımda muarraf bih ile beraber harfi tarif, münadayla beraber nida harfi olarak anlatmıştır.

2.4. Fiille Beraber Harfden Müellef Olanlar

Bu kısımda قَدْ, س, سَوْفَ yi anlatmıştır.

2.5. İki Harften Müellef Olanlar

Burada لَوْلاَ, لَوْمَا, هَلاّ, لَمَّا, أَلَّا, أَمَّا, إِمَّا, harflerini sayarak bunların مَعْدِي كَرِبَ gibi iki kelimeden oluşanlar olduğunu belirtmiştir.

2.6. Müfred ve Müelleften Müellef Olanlar

Zemahşerî burada:

Müellefle beraber isim; bu ismi zaman ve cümleye muzaf olduğunda onun benzeri, sılası ile beraber ism-i mevsul; الَّذِي, الَّتِي bunların tesniyeleri ve cemileri, مَا, مَنْ, أَيُّ ve Tay lugatındaki ذُو şeklinde anlatmıştır.

[45] Bkz Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/23.

Müellefle beraber harf; ibtida ve kasem lâm'ı, istifham harfleri, mübteda ve haberde âmil olan beş harf, fiili nasb edenler, fiili أَنْ'in dışında cezm edenler ve harfi cerler ve atıf harfleri olarak saymıştır.

2.7. Müellefle Beraber Müellef

Bu kısımda şart ve ceza cümleleri ve cümle-i mahkiyye'yi saymıştır.

2.8. İki Müellefle Beraber Müfred

Burada ise şart harfi ve onun manasını taşıyan isimler olan مَا, مَنْ, أَيُّ, أَنَّى, مَتَى, أَيْنَ yi saymıştır.

2.9. İki Müellefle Beraber Müllef

Son kısımda ise şart harfleri olan مَهْمَا, حَيْثُمَا, إِذْمَا ve şart ve ceza cümlelerini saymıştır.

Zemahşerî son olarak müellefin iki kısım olduğunu bunların müfîd ve gayrı müfîd olarak ikiye ayrıldığını belirterek risaleyi bitirmiştir.

6. ESERİN ÜSLUP VE YÖNTEMİ

Zemahşerî'nin nahivle ilgili eserleri incelendiğinde; dilbilimsel analizler yaparken nahiv ilminin özgün yapısını göz önünde bulundurduğu ve konuları sistematik bir şekilde ele aldığı görülür. Zemahşerî nahiv kurallarına tam bir bağlılık göstererek dilin yapısal özelliklerini inceler ve bunları net bir şekilde açıklar.

Nahiv kuralların örnekler üzerinden açıklayan Zemahşerî bu kuralların uygulanmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırır, ilgililerin konuyu daha iyi anlamalarını hedefler. Dilin içerisindeki ilişkileri vurgular ve bu ilişkilerin dilbilgisel yapının temelini oluşturduğunu, kelime kökleri, ekler ve çekim ekleri arasındaki ilişkileri belirtir. Zemahşerî nahvi analizler yaparken bağlamı dikkate alarak yapısal bir özelliğin veya kelimenin anlamı ve işlevinin bağlama bağlı olarak değişebildiğini belirtir. Bu nedenle Zemahşerî'nin sistematik ve örnek tabanlı yaklaşımı nahiv çalışmalarının temelini oluşturmuştur ve birçok nahivci üzerinde etkisi olmuştur denilebilir.

Zemahşerî'nin *el-Müfred ve'l-Müellef* adlı risalesini incelediğimizde ise yukarıda belirtilen metodu kısmen uygulamadığı görülür. Risalenin önsözünde belirttiği üzere risaledeki hedef kitlesi Mekke halkıdır. Risalede manası kapalı ve garip olan, ancak zeki insanların anlayabileceği konuları anlatmayı hedeflediğini, bunları anlayanların bu ilimde ustalaşmış olacaklarını belirtmiştir. Burada anlatılanları anlayanlardan kendisini hayırla anmalarını ve dua etmelerini istemiştir.

Zemahşerî'nin risaledeki hedef kitlesi Mekke Arapları olduğu için nahiv konularını sistematik sırayla incelemediği görülür. Risalede hedef kitlenin konunun birçok ayrıntısını bildiğinin kabul edildiği görüntüsü vardır. Bu nedenle konular çok kısa ve özet olarak anlatılmış, bazen külli kaideler verilerek yetinilmiştir. Bazı yerde örnek verilmemiştir.

Zemahşerî nahivle ilgili eserlerinde konuları anlatırken Kur'ân-ı Kerim'den, hadislerden, Arap şiir ve mesellerinden örnekler vererek onlarla istişhad etmiştir. Fakat bu risalede diğer eserlerinin aksine hadisle istişhad etmemiştir[46].

Zemahşerî risalenin i'rab bahsinde Bakara suresinin 143, Taha suresinin 81, Araf suresinin 53, Nisa suresinin 73. ayetlerini, bedelle beraber mübeddel minh konusunda Alak suresi 16, ismi zaman konusunda Mutaffifin suresi 6 ve Mürselât suresinin 35, harfle beraber müellef konusunda Nahl suresi 124, müellefle beraber müellef konusunda Tevbe suresi 30. ayetini örnek vererek istişhad etmiştir.

Zemahşerî risalede iki yerde şiirle istişhad etmiştir. Bunlardan birisi ismi zaman konusunda 'Aşâ'ya (ö. 7/629?) ait olan ve Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından alınan şu beyittir[47];

بِآيَةٍ يُقْدِمُونَ الْخَيْلَ شُعْثًا كَأَنَّ عَلَى سَنَاكِبِهَا مُدَامَا

"Bir işaretle atları darmadağınık öne geçiriyorlar, sanki onların toynaklarında devam ettiriyorlar."

Diğeri ise hal ile beraber zi'l-hal konusunda Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında yer alan[48] ve Zürrumme'ye (ö. 117/735) ait olan şu beytin ilk yarısıdır;

لِمَيَّةَ مُوحِشًا طَلَلٌ قَدِيمٌ عَفَاهُ كُلُّ أَسْحَمَ مُسْتَدِيمُ

"Meyye eski bir yıkıntıda yapayalnız kaldı, devamlı yağan ince yağmur onu affetti (onu aşındırmadı)."

Zemahşerî bir yerde ise sahabe sözüyle istişhad etmiştir. Bu da münadayla beraber nida yani istiğâse bölümünde Hz. Ömer'in mihrabda bulunduğu sırada kendisine saldırıldığında söylediği يَا لَلَّهِ لِلْمُسْلِمِينَ (Ya Allah Müslümanlara yardım et!) sözüdür.

7. SONUÇ

Zemahşerî, Arap dilbilgisini inceleyen önemli bir dilbilimcidir. Nahivdeki metodu, dilbilgisi kurallarına bağlılık, örnek tabanlı yaklaşım, dilin içerisindeki ilişkilerin vurgulanması

[46] Fâdıl Sâlih es-Sâmirrâî, *ed-Dirâsâtü'n-naḥviyye ve'l-luġaviyye ʿinde'z-Zemaḫşerî*, (Bağdat: Maṭbaʿatü'l-İrşâd, 1970), 181.
[47] Sîbeveyhi, *el-Kitâb,* 3/118.
[48] Sîbeveyhi, *el-Kitâb,* 2/123.

ve bağlamın öneminin vurgulanması gibi prensiplere dayanır. Eserleri ve yöntemi, Nahiv ilminin anlaşılmasına ve nahiv çalışmalarının ilerlemesine önemli katkılar sağlamıştır. Zemahşerî'nin nahivdeki metodu, dilbilim alanında hala önemli bir referans kaynağı olarak kabul edilmektedir.

Zemahşerî'nin *"el-Müfred ve'l-Müellef"* adlı eseri, Arap dilbilgisi alanında bir risale olup Mekkeli'lere yönelik yazılmıştır. Eser, nahiv kurallarını özet bir şekilde ele almış, birçok yerde nahvin külli kaidelerini belirtmekle yetinmiş, bazen de bu kurallar örneklerle desteklenmiştir. Zemahşerî'nin eserdeki metodu, dilbilgisi konularını bilen bir muhataba anlatır şekilde bir yaklaşım sunar. Eser, Zemahşerî'nin nahiv ilmindeki otoritesini ve dilbilgisi çalışmalarına yaptığı katkıları gösteren önemli bir eserdir. Zemahşerî burada müfred ve müellefi farklı olarak sistemli bir şekilde ele almış ve her birerini farklı başlıklar altında anlatmıştır.

KAYNAKÇA

ʿAbherî, Kemal Cebrî. *ez-Zemaḫşerî-sîretuhû-âṯâruhû-meẕhebuhu'n-naḥvî*. Ammân: Dâru'l-Cinân, 2014.

Amr, Ali Abdullah ʿAbd. *Taḥḳîḳu Dîvânı'z-Zemaḫşerî ve dirâseti li şiʿrih.* Mekke: Câmiʿatü Ümmi'l-Kurâ, 1979.

el-Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *Kitâbu't-taʿrîfât*, Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 2007.

Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-Naḥviyye.* Kahire: Dâru'l-Meʿârif, 7. Basım, 1968.

Durmuş, İsmail. "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. 32/305.

el-Fârisî, Ebû Ali. *el-Îḍâḥu'l-ʿAḍûḍî.* thk. Hasan Şâzelî. Riyad: Câmiʿatü'r-Riyâḍ, 1969.

el-Galâyînî, Mustafa. *Câmiʿu'd-durûsi'l-ʿArabiyye*. 3 Cilt. Beyrut: Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-ʿAṣriyye, 30. Basım, 1994.

Geylani, Mahfuz. Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6/ Sayı 1 (Bahar 2020).

el-Ḥamevî, Yâḳût. *Muʿcemü'l-Üdebâ.* thk, İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1993.

Hasan, Abbas. *en-Naḥvu'l-Vâfî*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meʿârif, 15. Basım, ts.

Hasenî, Behîce. "Risâletâni li'z-Zemaḫşerî", *Mecelletü'l-Mecmeʿi'l-ʿİlmi'l-ʿİrâḳî*. Cilt 15, 1967. 87-121.

İbn Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân. *Kitâbu Emâlî İbnü'l-Ḥâcib*. thk. Fahr Sâlih Süleyman Kadâre. Ammân: Dâru'l-Ciyl, 1979.

İbn Aybeg, Selâhuddîn Halîl. *Kitâbu'l-Vâfî bi'l-Vefeyât. thk*. Ahmed Arnavut, Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İḥyâi't-Türâṯi'l-ʿArabî, 2000.

İbn Ḫallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Ṣâdr, 1977.

İbn Serrâc, Ebubekr Muhammed b. Sehl. *el-Uṣûl fi'n-naḥv*. thk. Abdulhüseyn el-Fetlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3.Basım. 1996.

el-Ḳıftî, Cemalüddin Ebi'l-Hasan Ali b. Yusuf. *İnbâhu'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nuḥât*. thk. Muhammed Ebü'l-Faḍl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-ʿArabî, 1986.

Özek, Ali, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.

Özel, Harun. *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri.* Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Öztürk, Mustafa. “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 44 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. 44/235-238.

es-Sâmirrâî, Fâdıl Sâlih. *ed-Dirâsâtü'n-naḥviyye ve'l-luġaviyye ʿinde'z-Zemaḫşerî*. Bağdat: Maṭbaʿatü'l-İrşâd, 1970.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb.* tkh. Abdusselam Muhammed Harun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Ḫâncî, 3. Basım, 1988.

es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tuḥfetü'l-Edîb*. thk. Hasan el-Milḫ, Sehâ Neʿce. 2 Cilt. Ammân; Kitâbü'l-Âlemî, 2008.

Şebîr, Ali b. Musa b. Muhammed. *Kitâbu'l-Müfred ve'l-Müellef li ebi'l-Kâsım ez-Zemaḫşerî.* Suudî Arabistan: Câmiʿatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 2018.

et-Tebrîzî, el-Batalyevsî, el-Hârizmî. thk. Mustafa es-Sakâ, Abdurrahim Mahmud, Abdusselam Harun, İbrahim el-Ebyârî. *Şurûḥu Sıḳṭı'z-Zened*. 5 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb. 3.Basım, 1986.

ez-Zemahşerî, Ebu'Kâsım Muhammed b. Ömer. *el-Mufaṣṣal fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye*. thk. Faḫr Sâlih Kabâve. Amman: Dâru ʿAmmân li'n-Neşr ve't-Tevziʿ, 2004.